

HET BOEK JONA

Een overzicht van het recente onderzoek

Klaas Spronk

Jona, wie kent hem niet? Ook bij wie de Bijbel een vreemd of gesloten boek is roept de naam Jona wel een beeld, een verhaal of in ieder geval de associatie met een vis op. Jona is een blijvende bron van inspiratie voor kunstenaars en het naar hem genoemde boek wordt bepaald niet alleen door theologen bestudeerd. Dit laatste is één van de conclusies die getrokken kan worden uit de nu volgende poging om de vloed aan literatuur van de laatste vijftien jaar over dit bijbelboek te kanaliseren. Vooral de literatuurwetenschap is goed vertegenwoordigd.

GESCHIEDENIS VAN DE UITLEG

De meest productieve auteur over Jona is waarschijnlijk Uwe Steffen. In zijn vijfde boek gewijd aan de profeet beschrijft hij hoe het verhaal van Jona de eeuwen door is weergegeven, uitgelegd en toegepast binnen de drie monotheïstische godsdiensten.¹ Helder gerangschikt passeert daarbij van alles de revue, van de vroeg-joodse uitleg tot aan Perzisch-islamitische miniaturen en een preek van Ernst Lange. Het is alleen jammer dat de vele besproken kunstwerken niet zijn afgebeeld. Ehud Ben Zvi² gaat in op de vraag hoe de verschillende, elkaar soms uitsluitende interpretaties van joden, christendom

---

¹ U. Steffen, *Die Jona-Geschichte: Ihre Auslegung und Darstellung im Judentum, Christentum und Islam*, Neukirchen-Vluyn 1994. Eerder publiceerde hij *Das Mysterium von Tod und Auferstehung: Formen und Wandlungen des Jona-Motivs*, Göttingen 1963; *Kunst im Zeichen des Jona*, Kassel 1968 (over het werk van de kunstenaar Rolf Goerler), *Sinnbild gegenwartiger Existenz: Gedichte und Grafiken des 20. Jahrhunderts*, Breklum 1974 (een anthologie van gedichten en afbeeldingen over Jona); *Jona und der Fisch: der Mythos von Tod und Wiedergeburt*, Stuttgart 1982. Een detail uit de geschiedenis van de uitleg stelt hij aan de orde in het artikel 'Pflanzenkunde und – symbolik zur Jona – Geschichte', *DBAT* 29 (1998), 179-186.

² E. Ben Zvi, *Signs of Jonah. Reading and Rereading in Ancient Jehud* (JSOT.S, 367), Sheffield 2003, 129-154.

en islam naast elkaar kunnen bestaan. Zijns inziens is de verscheidenheid geen probleem maar een rijkdom.³

Ook bij James Limburg⁴ en Thomas Bolin⁵ is een goed overzicht te vinden van de uitleg van Jona vanaf de eerste eeuwen van onze jaartelling. Hier vindt men onder meer nadere informatie over de discussie tussen Augustinus en Hiëronymus⁶ over de vertaling van }ωψθψθ in Jona 4:6 (in de NBV vertaald met ‘wonderboom’).⁷ Men was gewend aan de weergave van de Septuaginta met □□□□□□□□□□, ‘pompoen’, en had grote moeite met de vertaling door Hiëronymus met *hedera*, ‘klimop’. Boeiend is ook de manier waarop het verhaal in de vijfde eeuw op Hellenistische wijze typologisch is uitgelegd door Theodorus van Mopsuestia.⁸

De oudere uitleg komt in al zijn gevarieerdheid ook uitgebreid aan bod in de boeken van Robert Bowers⁹ en Yvonne Sherwood, die de lijnen ook doortrekt naar de moderne kunst.¹⁰ Voor beide publicaties geldt dat ze meer op het terrein van de literatuurwetenschap liggen dan op dat van de exegetische en dat ze de grote hoeveelheid verwerkte gegevens weinig systematisch weergeven. Ze zijn bijzonder boeiend om te lezen, maar als naslagwerk om wanhopig van te worden.

De joodse uitleg in verleden en heden is goed weergegeven in de commentaren van Uriel Simon.¹¹ Recentelijk zijn studies verschenen van Arthur

³ Zie hierover ook K. Steenbrink, ‘Jonah: From a Prophetic Mission in Reverse to Inter-religious Dialogue’, *International Review of Mission* 91 (2002), 41-51.

⁴ J. Limburg, *Jonah* (OTL), Louisville 1993, 99-123.

⁵ T.M. Bolin, *Freedom beyond Forgiveness: The Book of Jonah Re-Examined* (JSOT.S, 236), Sheffield 1997, 14-33.

⁶ Zie in het bijzonder over Hiëronymus: Y.-M. Duval, *Le livre de Jonas dans la littérature chrétienne grecque et latine: Sources et influence du commentaire sur Jonas de saint Jérôme*, Paris 1973; *Commentarius in Ionam Prophetam/ Kommentar zu den Propheten Jona. Hieronymus*, übersetzt und eingeleitet von S. Risse (Fontes Christiani, 60), Turnhout 2003.

⁷ Zie hierover ook A. Fürst, ‘Kürbis oder Efeu? Zur Übersetzung von Jona 4,6 in der Septuaginta und bei Hieronymus’, *BN* 72 (1994), 12-19.

⁸ Zie hierover S.C. Winter, ‘A Fifth Century Christian Commentary on Jonah’, in: S.L. Cook, S.C. Winter (eds.), *On the Way to Nineveh* (Fs G.M. Landes; ASOR Books, 4), Atlanta 1999, 238-256.

⁹ R.H. Bowers, *The Legend of Jonah*, The Hague 1971.

¹⁰ Y. Sherwood, *A Biblical Text and its Afterlife: The Survival of Jonah in Western Culture*, Cambridge 2000. Zie over Jona in de moderne literatuur ook M. Bochet, ‘La fortune littéraire de Jonas’, *Études* 393 (2000), 237-250.

¹¹ U. Simon, *Jona: ein jüdischer Kommentar* (SBS, 157), Stuttgart 1994; *Jonah ηνωψ* (The JPS Bible Commentary), Philadelphia 1999. Zie ook Z.H. Lifshitz, *The Paradox of Human Existence: A Commentary on the Book of Jonah*, London 1994;

Seltzer¹² en Beate Ego¹³ over de relatie die in vroeg-joodse uitleg is gelegd tussen bepaalde verzen uit Jona en andere bijbelgedeelten. Ook aan de weergave van het verhaal door Josephus is de nodige aandacht besteed.¹⁴

Heel handig om zicht te krijgen op de geschiedenis van de uitleg is een recente Italiaanse publicatie van de Hebreeuwse tekst van Jona, van de Septuaginta, Peshitta en Vulgata, met daarbij ook een weergave van de belangrijkste commentaren uit de tijd van de kerkvaders, de middeleeuwen, de reformatie en de moderne tijd en hun opmerkingen bij tekstuele problemen.¹⁵

Wie wil weten wat er speelt in het huidige onderzoek naar het boek Jona zal om te beginnen grijpen naar de bekende hulpmiddelen: het overzichtsartikel in het tijdschrift *Theologische Rundschau*, in dit geval geschreven door Ina Willi-Plein,¹⁶ en het betreffende deel in de serie 'Old Testament Guides' door Robert Salters.¹⁷ Deze auteurs beperken zich tot een globale aanduiding van de verschillende probleemvelden. Een schat aan bibliografische informatie biedt daarentegen Claude Lichtert met een uitgebreid overzicht van een eeuw van wetenschappelijk onderzoek.¹⁸ Ook de eerder genoemde Bolin¹⁹ en Rüdiger Lux²⁰ bieden in hun diepgravende monografieën goede beschrijvingen van de relevante secundaire literatuur. Verder

---

R. Reichelberg, *L'aventure prophétique: Jonas, menteur de Vérité*, Paris 1995; J.-V. Niclós, 'Comentario al profeta Jonás de Abraham ibn Ezra y la liturgia del perdón: Introducción, traducción, notas y texto hebreo', *EstB* 53 (1999), 483-515.

¹² A. Seltzer, 'Jonah in the Belly of the Great Fish: The Birth of Messiah ben Joseph', *JNSL* 25 (1999), 187-203.

¹³ B. Ego, 'The Repentance of Niniveh in the Story of Jonah and Nahum's Prophecy of the City's Destruction – A Coherent Reading of the Book of the Twelve as Reflected in the Aggada', in: P.L. Redditt, Aaron Scharf (eds.), *Thematic Threads in the Book of the Twelve* (BZAW, 325), Berlin 2003, 155-164.

¹⁴ L.H. Feldman, 'Josephus' Interpretation of Jonah', *AJS* 17 (1992), 1-29; C. Begg, *Josephus' Story of the Later Monarchy (AJ 9,1-10,185)*, Louvain 2000, 251-272.

¹⁵ G. Sgargi e.a., *Giona: Versione ufficiale italiana confrontata con l'ebraico masoretico, con il greco dei Settanta, con il siriano della Peshitta e con il latino della Vulgata* (Biblia, I libri della Bibbia interpretati dalla grande tradizione, AT, 35), Bologna 2004.

¹⁶ I. Willi-Plein, 'Das Zwölfprophetenbuch', *ThR* 64 (1999), 351-395; het boek Jona wordt besproken op pp. 375-379.

¹⁷ R.B. Salters, *Jonah & Lamentations* (OT Guides), Sheffield 1994, 11-62.

¹⁸ C. Lichtert, 'Un siècle de recherche à propos de *Jonas*', *RB* 112 (2005), 192-214; 330-354.

¹⁹ Bolin, *Freedom*, 33-63: 'Modern Exegesis of Jonah'.

²⁰ R. Lux, *Jona, Prophet zwischen 'Verweigerung' und 'Gehorsam': Eine erzähl-analytische Studie* (FRLANT, 162), Göttingen 1994, met een overzicht van het moderne onderzoek op pp. 23-65.

leveren de artikelen van Elias Bickerman²¹ en Kenneth Craig²² in deze een welkome bijdrage. De laatste sluit zich hierin aan bij het commentaar van Jack Sasson uit 1990. Dat is inderdaad een goed uitgangspunt vanwege diens uitgebreide literatuurlijst en goede overzicht van de verschillende manieren waarop het boek Jona werd en wordt geïnterpreteerd.²³ Verder kan in dit verband verwezen worden naar het werk van Jacques Chopineau,²⁴ naar de websites van Textweek²⁵ en Victor Matthews²⁶ en naar de website ‘About Jonah’.²⁷

DATERING EN HISTORICITEIT

In het midden van de negentiende eeuw werden er hevige debatten gevoerd over de vraag welke vis er in het boek Jona bedoeld kon zijn. De discussie werd gevoerd met nieuwe inzichten in de biologie en met eigentijdse verhalen over zeelieden die hetzelfde als Jona hadden meegemaakt.²⁸ Lange tijd ging men er ook van uit dat het boek zou zijn ontstaan in ongeveer dezelfde tijd als waarin het verhaal speelt. Volgens 2 Koningen 14:23-25 leefde de profeet Jona in de achtste eeuw. De stad Nineve is verwoest tegen het einde van de zevende eeuw. Ergens in de tussentijd zou het boek dan zijn geschreven. Tegenwoordig wordt deze opvatting door weinigen meer gedeeld. Tot hen behoort Douglas Judisch²⁹ die zich hierbij baseert op ‘het interne getuigenis’ van de Bijbel. Naast de genoemde tekst uit 2 Koningen noemt hij de verwijzingen naar Jona in de evangeliën. Denis Alexander doet in zijn commentaar een hernieuwde poging om de in Jona 3:3 genoemde enorme afmetingen van de stad (‘ter grootte van drie dagreizen’) een historische basis te geven als

---

²¹ E. Bickerman, ‘Les deux erreurs du prophète Jonas’, *RHPPh* 45 (1965), 232-264, en ‘Jonah or The Unfulfilled Prophecy’ in zijn *Four Strange Books of the Bible*, New York, 1-49.

²² K.M. Craig, ‘Jonah in Recent Research’, *Currents in Research: Biblical Studies* 7 (1999), 97-118.

²³ J.M. Sasson, *Jonah* (AB), New York 1990; met de bibliografie op pp. 31-62 en het overzicht van de verschillende interpretaties op pp. 321-351.

²⁴ Zie J. Chopineau, ‘Quand le text devient parole’, *Analecta Bruxellensia* 6 (2001), 114-172; een voorstudie van zijn bij mijn weten wel aangekondigde maar nog niet gepubliceerde *Jonas: Un prophète pour un temps sans prophètes*.

²⁵ <http://www.textweek.com/prophets/jonah.htm>

²⁶ <http://courses.smsu.edu/vhm970f/bib/PROPHET.html>

²⁷ <http://www.isidore-of-seville.com/jonah/info.html>

²⁸ Zie Sherwood, *A Biblical Text*, 42-48; Bolin, *Freedom*, 34.

²⁹ D.M.L. Judisch, ‘The Historicity of Jonah’, *Concordia Theological Quarterly* 63 (1999), 144-157.

verwijzing naar een toenmalig conglomeraat aan dichtbij elkaar gelegen steden.³⁰

De uitleggers gaan tegenwoordig meestal uit van een datering ergens tussen 500 en 200 voor onze jaartelling. Men waagt zich daarbij weinig aan pogingen tot precisering, omdat de aan taalgebruik en theologische standpunten ontleende argumenten voor velerlei uitleg vatbaar blijken.³¹ Atalja Brenner ziet in het gebruikte Hebreeuws sporen van een overgang van het klasieke naar het laat Hebreeuws, zoals die volgens haar tijdens de ballingschap plaats vond.³² George Landes gaat uitgebreid in op de vele veronderstelde Aramese elementen in het Hebreeuws.³³ Slechts enkele doorstaan de toets van zijn kritiek, maar dat is voor hem toch voldoende reden voor een datering in de periode na de ballingschap. Op zijn beurt zet John Day weer vraagtekens bij de stelligheid waarmee Landes en anderen Aramese invloed denken te kunnen aanwijzen.³⁴ Op grond van zijn syntactische analyse van de tekst stelt Alviero Nicacci³⁵ dat die sterk doet denken aan de taal van een profeet uit de achtste eeuw voor onze jaartelling. Hij wil een datering na de ballingschap niet weerspreken, maar dan is er wel sprake van een heel goede imitatie.

Er is wel een zekere tendens waarneembaar tot een latere datering, zoals afgeleid kan worden uit de recente studies van Jacques Vermeylen³⁶ en Meik Gerhards.³⁷ De eerste plaatst de schrijver van het boek in het milieu van

³⁰ T.D. Alexander e.a., *Obadiah, Jonah, Micah* (TOTC), Leicester 1988. Zie ook T.D. Alexander, 'Jonah and Genre', *Tyndale Bulletin* 36 (1985), 35-59; i.h.b. 57-58.

³¹ Zie het overzicht bij Bolin, *Freedom*, 36-38.

³² A. Brenner, 'De taal van Jona als een aanwijzing voor de datering' (Hebr.), *Beth Miqra* 24 (1979), 396-405; met een kritische reactie hierop door E. Qimron, *Beth Miqra* 25 (1980), 181-182.

³³ G.M. Landes, 'Linguistic Criteria and the Date of the Book of Jonah', *Eretz Israel* 16 (1982), 147-170. Zie ook zijn 'A Case for the Sixth-Century BCE Dating of the Book of Jonah', in: P.H. Williams, Jr., T. Hiebert (eds.), *Realia Dei: Essays in Archaeology and Biblical Interpretation*, Atlanta 1999, 100-116.

³⁴ J. Day, 'Problems in the Interpretation of the Book of Jonah', in: A. van der Woude (ed.), *In Quest of the Past* (OTS, 26), Leiden 1990, 32-47; i.h.b. 35. Zie ook Sasson, *Jonah*, 204.

³⁵ A. Niccacci, 'Syntactic Analysis of Jonah', *Liber Annuus Studii Biblici Franciscani* 46 (1996), 9-32; ook beschikbaar via internet: <http://198.62.75.1/www1/ofm/sbf/Books/LA46/46009AN.pdf>.

³⁶ J. Vermeylen, 'Le livre de Jonas: Un écrit politico-religieux?', *Science et esprit* 54 (2002), 287-298.

³⁷ M. Gerhards, 'Ninive im Jonabuch', in: R.F. Diehl e.a. (eds.), *Einen Altar von Erde mache mir ...* (Fs D. Conrad; Kleine Arbeiten zum Alten und Neuen Testament, 4/5), Waltrop 2003, 57-75.

Jezus Sirach, waarbij Nineve zou verwijzen naar Antiochië, de hoofdstad van de Seleuciden. Gerhards dateert het boek in de voorafgaande periode onder de heerschappij van de Ptolemeeën in de derde eeuw voor onze jaartelling.

DE EENHEID VAN HET BOEK EN DE LITERAIRE ANALYSE

De belangrijkste redenen in het historisch-kritische onderzoek van het boek Jona om te twijfelen aan de eenheid van het boek zijn de verschillen tussen de psalm van Jona in hoofdstuk 2 en de rest van het boek, de verschillende Godsnamen³⁸ en een aantal spanningen en oneffenheden in de vertelling. Men vindt dit gedetailleerd beschreven in de studies van Ludwig Schmidt³⁹ en Peter Weimar.⁴⁰ Deze publicaties zijn alweer meer dan twintig jaar oud, maar er zijn sindsdien nauwelijks nog pogingen ondernomen om de analyse van de tekst op deze wijze verder te brengen.⁴¹ Ook de commentaren zijn op dit punt de laatste jaren zeer terughoudend. Er is een duidelijke tendens om het boek te beschouwen als een eenheid. De vraag is nu veeleer: hoe is de tekst opgebouwd? Anders dan men misschien zou verwachten is de zaak er daardoor niet eenvoudiger op geworden en zijn de verschillen in opvatting alleen maar toegenomen. Dat heeft niet zozeer te maken met de complexiteit van het boek als wel met de sterk van elkaar afwijkende methodes om de

³⁸ Zie hierover nu M. Mulzer, 'Die Gottesbezeichnungen im Jonabuch', in: H. Irsigler (ed.), *Wer darf hinaufsteigen zum Berg JHWHs?* *Beiträge zu Prophetie und Poesie des Alten Testaments* (Fs S.Ö. Steingrímsson; ATS, 72), St. Ottilien 2002, 45-62; en C. Lichtert, 'Récit et noms de Dieu dans le livre de Jonas', *Bib* 84 (2003), 247-251.

³⁹ L. Schmidt, *De Deo*. *Studien zur Literarkritik und Theologie des Buches Jona, des Gesprächs zwischen Abraham und Jahwe in Gen 18,22ff. und von Hi 1* (BZAW, 143), Berlin 1976, 4-130.

⁴⁰ P. Weimar, 'Literarische Kritik und Literarkritik: Unzeitgemäße Betrachtungen zu Jona 1,4-16', in: L. Ruppert (ed.), *Künder des Wortes: Beiträge zur Theologie der Propheten* (Fs J. Schreiner), Würzburg 1982, 217-235; 'Beobachtungen zur Entstehung der Jonaerzählung', *BN* 18 (1982), 86-109; 'Jon 2,1-11: Jonapsalm und Jonaerzählung', *BZ* 28 (1984), 43-68.

⁴¹ Een uitzondering is het artikel van C.B. Houk, 'Linguistic Patterns in Jonah', *JSOT* 77 (1998), 81-102, waarin hij op grond van een statistische analyse van linguïstische patronen beweert dat de hoofdstukken 1, 2-3 en 4 uit verschillende bronnen komen. Zie in dit kader ook nog F. Zimmermann, 'Problems and Solutions in the Book of Jonah', *Judaism* 40 (1991), 580-589; T. Krüger, 'Literarische Wachstum und theologische Diskussion im Jona-Buch', *BN* 59 (1991), 57-88.

structuur te beschrijven.⁴² Gezien de grote aandacht in het huidige onderzoek voor deze literaire benadering wordt het overzicht iets vroeger ingezet.

Eén van de eerste analyses van het boek Jona volgens een strikt literaire methode is van Gabriël Cohn in zijn door professor Martin Beek begeleide dissertatie uit 1969.⁴³ Zich afzettend tegen de historisch-kritische benadering en geïnspireerd het werk van Buber en Rosenzweig wil hij het boek lezen als een op zichzelf staande organische eenheid met zijn eigen ritmische, taalkundige en inhoudelijke aspecten. Wat betreft deze benadering is Cohn onmiskenbaar een voortrekker gebleken. Zijn dissertatie staat aan het begin van een lange lijst studies met literaire analyses van het boek Jona, waarbij de invloed van de moderne literatuurwetenschappen zich steeds meer laat gelden. In chronologische volgorde volgt nu een overzicht, met een korte aanduiding van hun inhoud.

Jonathan Magonet formuleert als doelstelling van zijn Heidelberger dissertatie uit 1973⁴⁴ dat hij het boek Jona voor zichzelf wil laten spreken. Hij analyseert eerst op woordniveau, dan op zinsniveau en baseert daarop zijn beschrijving van de structuur van het hele verhaal. Hij signaleert concentrische patronen in de hoofdstukken 1 en 4 en een stapsgewijze opbouw in de middelste twee hoofdstukken.

Kort na elkaar verschenen in 1978 twee literaire analyses van het boek Jona door leerlingen uit de school van Wolfgang Richter: Gottfried Vanoni⁴⁵ en H. Witzernath.⁴⁶ Hoewel beiden de vastomlijnde methode van Richter volgen en beiden de psalm in Jona 2:3-10 als een latere toevoeging beschouwen, komen ze tot een verschillende indeling van de tekst. Daarbij gaat het met name om de vraag op welke manier de psalm is opgenomen in de tekst en of er een cesuur is na 3:10 (Witzernath) of na 4:4 (Vanoni).

Ook een leerling van Christof Hardmeier heeft zich uitgebreid met Jona bezig gehouden, volgens een methode waarbij vooral gelet wordt op de communicatieve functies binnen de tekst. Het betreft hier de eerder genoemde

---

⁴² Zie voor een overzicht van de structuuranalyse tot 1990 Lux, *Prophet*, 42-48. Zie over het recente onderzoek Lichtert, 'À Propos de Jonas', 336-342.

⁴³ G.H. Cohn, *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst* (Studia Semitica Neerlandica 12), Assen 1969.

⁴⁴ Drie jaar later gepubliceerd: J. Magonet, *Form and Meaning: Studies in Literary Techniques in the Book of Jonah* (BET, 2), Frankfurt/M. 1976.

⁴⁵ G. Vanoni, *Das Buch Jona: Literar- und formkritische Untersuchung* (ATS, 7), St. Ottilien 1978.

⁴⁶ H. Witzernath, *Das Buch Jona: Eine literarwissenschaftliche Untersuchung* (ATS, 6), St. Ottilien 1978.

monografie van Lux uit 1994.⁴⁷ Net als bij de studies uit de school van Richter zet hij zich niet af tegen de historisch-kritische benadering, maar wil hij de resultaten daarvan betrekken bij de analyse van de ons overgeleverde tekst als geheel. Ten opzichte van eerdere analyses is het verrassende dat hij juist de passages waarin Jona zich biddend tot God richt opvat als de hermeneutische sleutel tot het verstaan van het verhaal.

Phyllis Trible heeft zich herhaaldelijk en diepgaand met het boek Jona bezig gehouden. In haar dissertatie uit 1963 stelde zij voor om het te lezen als een midrasj bij Exodus 34:6-7.⁴⁸ Ruim dertig jaar later bespreekt zij – net als Yehoshua Gitay in een artikel uit diezelfde periode⁴⁹ – in een monografie hoe het boek gelezen kan worden volgens de door James Muilenberg ontwikkelde methode van het ‘rhetorical criticism’.⁵⁰ Daarbij wijst zij onder meer op de chiasmatische structuur in de dialoog tussen God en Jona, waardoor de nadruk valt op de parallellie tussen Gods verdriet om de stad en Jona’s verdriet om de wonderplant. De lezer wordt verrast door het contrast tussen de boze Jona die God de les leest en de genadige God die Jona probeert te overtuigen.

Kenneth Craig⁵¹ vergelijkt het boek Jona met andere werken uit de wereldliteratuur en zet zijn analyse in bij Aristoteles’ *Poetica*, zoals al eerder Erhard Blum het boek Jona zijn passende plaats gaf temidden van andere beroemde literaire werken.⁵² In zijn boven genoemde studie laat Niccacci⁵³ zien dat het boek zich laat lezen als één, goed lopend verhaal. Raymond Person⁵⁴ past inzichten uit antropologisch onderzoek naar de werking van

---

⁴⁷ Zie noot 20; een eerdere studie vanuit diezelfde school is van H. Seidel, ‘Jona’, in: G. Wallis (ed.), *Erfüllung und Erwartung: Studien zur Prophetie auf dem Weg vom Alten zum Neuen Testament*, Berlin 1990, 91-111.

⁴⁸ P. Trible, *Studies in the Book of Jonah* (PhD diss., Columbia University), 1963.

⁴⁹ Y. Gitay, ‘Jonah’s Anti-Rhetoric’, in: A.B. Beck e.a. (eds.), *Fortunate the Eye that Sees* (Fs D.N. Freedman), Grand Rapids 1995, 211-221.

⁵⁰ P. Trible, *Rhetorical Criticism: Context, Method, and the Book of Jonah*, Minneapolis 1994. Zie ook haar ‘The Book of Jonah’, in: *The New Interpreter’s Bible*, vol. VII, Nashville 1996; ‘Divine Incongruities in the Book of Jonah’, in: T.K. Beal, T. Linafelt (eds.), *God in the Fray* (Fs W. Brueggemann), Minneapolis 1998, 198-208.

⁵¹ K.M. Craig, *A Poetics of Jonah: Art in the Service of Ideology*, Columbia 1993; Macon ²1999. Eerder verscheen van hem ‘Jonah and the Reading Process’, *JSOT* 47 (1990), 103-114.

⁵² E. Blum, ‘Das Buch Jona’, in: H.V. Geppert (ed.), *Große Werke der Literatur*, Band 2, Augsburg 1992, 9-21.

⁵³ Zie noot 35.

⁵⁴ R.F. Person, *In Conversation with Jonah: Conversation Analysis, Literary Criticism, and the Book of Jonah* (JSOT.S, 220), Sheffield 1996. Zie ook de discuss-

intermenselijke conversatie toe op het bijbelverhaal en concludeert op grond daarvan onder andere dat een satirisch portret van de profeet wordt geschilderd. Volgens Robert Carroll⁵⁵ spelen de rituele handelingen een centrale rol in de opbouw van het verhaal. Zijns inziens eindigen drie van de vier scènes ermee. George Landes vraagt speciale aandacht voor de functie van ‘gaten in de informatie’ in het verhaal.⁵⁶ Philip Nell werpt nieuw licht op de scène in de vis vanuit het perspectief van de ‘epic space’, een begrip uit de narratieve analyse.⁵⁷

Voor Nederlandstalige theologen bij wie het vanwege deze veelheid aan doorgaans tamelijk abstracte methoden begint te duizelen biedt wellicht het boek van Lambert Wierenga⁵⁸ uitkomst. Deze productieve romanist verbonden aan de universiteit van Groningen vraagt in deze en andere publicaties⁵⁹ aandacht voor de benadering van de Bijbel met behulp van de onderzoeksmethoden zoals die in de moderne literatuurwetenschappen worden gehanteerd. Zo besteedt hij wat betreft Jona aandacht aan tekstsoort, structuur, narratologie, intertekstualiteit, receptie en de psychologische thematiek. Dat levert een boeiende beschrijving op van de almaar doorgaande uitlegtradities en interessante beschouwingen over onder andere de scène van de storm op zee en ‘het teken van Jona’ in het Nieuwe Testament.

Yvonne Sherwood komt in haar eerder genoemde boek⁶⁰ met een eigenzinnige en voor de niet-vakman/vrouw – zeker voor de niet-‘native speaker’ – soms moeilijk te volgen mix van literatuurwetenschap, kunstgeschiedenis

---

sie hierover tussen C.L. Miller, K.M. Craig en R.F. Person, ‘Conversation Analysis and the Book of Jonah: A Conversation’, *Journal of Hebrew Scriptures* 5 (2000) (in te zien op het internet: <http://www.arts.ualberta.ca/JHS/Articles/article2.htm>).

⁵⁵ R.P. Carroll, ‘Jonah as a Book of Ritual Responses’, in: K.-D. Schunk, M. Augustin (eds.), *Lasset uns Brücken bauen...* (BEATAJ 42; IOSOT Congress, Cambridge 1995), Frankfurt a.M. 1998, 261-268.

⁵⁶ G.M. Landes, ‘Textual “Information Gaps” and “Dissonances” in the Interpretation of the Book of Jonah’, in: R. Chazan e.a. (eds.), *Ki Baruch Hu: Ancient Near Eastern, Biblical, and Judaic Studies in Honor of Baruch A. Levine*, Winona Lake 1999, 273-293. Zie ook zijn eerdere studie ‘Jonah: A Masal?’, in: J.G. Gammie e.a. (eds.), *Israelite Wisdom*, Missoula 1978, 137-158.

⁵⁷ P.J. Nell, ‘The Symbolism and Function of Epic Space in Jonah’, *JNSL* 25 (1999), 215-224.

⁵⁸ L. Wierenga, *Jona, een psychodrama: Een literaire studie van het Jona-verhaal*, Kampen 1999.

⁵⁹ Zie o.a. ook zijn boeken *De macht van de taal / de taal van de macht: Over literatuurwetenschap en bijbelgebruik*, Kampen 1996; *... de pen van een die vaardig schrijft ...*, Kampen 1997; *«Job»: het leed, het vuil en de laster*, Kampen 2004.

⁶⁰ Zie noot 10; zie ook haar ‘Rocking the Boat: Jonah and the New Historicism’, *BibInt* 5 (1997), 364-402.

en exegese met veel aandacht voor de geschiedenis van de uitleg. Ze maakt onderscheid tussen een ‘mainstream’ en een ‘backwater’ uitleg, waarbij ze een duidelijke voorkeur voor de laatste heeft. Ze zet zich af tegen de gangbare wetenschappelijke exegese, maar construeert daarvan een beeld waarin de meeste moderne exegeten zich echter niet zullen herkennen. Net als Wierenga heeft zij vooral oog voor de orthodoxe benadering. De invloed van de literatuurwetenschap op de huidige bijbelwetenschap is groter dan zij suggereren, zo moge inmiddels uit de hier gegeven opsomming duidelijk zijn. Het wordt nog eens bevestigd door de studies van Potgieter,⁶¹ Timothy Wilt,⁶² Benjamin Berger,⁶³ Claude Lichtert,⁶⁴ Wilfried Warning⁶⁵ en Ernst Wendland⁶⁶. Ook het voortgaande werk aan de via de computer in kaart te brengen syntactische structuur van de bijbeltekst is mede gebaseerd op inzichten uit de moderne literatuurwetenschap. Jan Kroeze droeg zijn steentje bij wat betreft het boek Jona.⁶⁷

De verzameling studies door Ehud Ben Zvi⁶⁸ kan eveneens onder de noemer van de literaire benadering gebracht worden. In een aantal op zichzelf staande hoofdstukken kiest hij steeds een op de lezer georiënteerde benade-

---

⁶¹ J.H. Potgieter, ‘Jonah – A Semio-Structuralist Reading of a Narrative’, *OTE* 3 (1990), 61-69; ‘n *Narratologiese ondersoek van die boek Jona* (Hervormde Teologiese Studies Supplementum, 3), 1991.

⁶² T.L. Wilt, ‘Lexical Repetition in Jonah’, *Journal of Translation and Textlinguistics* 5 (1995), 252-264; ‘Jonah: A Battle of Shifting Alliances,’ in: P.R. Davies, D.J.A. Clines (eds.), *Among the Prophets: Language, Image and Structure in the Prophetic Writings* (JSOT.S, 144), Sheffield 1993, 164-182.

⁶³ B.L. Berger, ‘Picturing the Prophet: Focalization in the Book of Jonah’, *Studies in Religion/Sciences Religieuses* 29 (2000), 55-68.

⁶⁴ C. Lichtert, *Traversée du livre de Jonas: Structure – récit – intertextualité*, Bruxelles 2003. Vruchten van zijn onderzoek publiceerde hij ook in de artikelen ‘Par terre en par mer! Analyse rhétorique de Jonas 1’, *ETL* 78 (2002), 5-24, en zijn in noot 38 genoemde artikel.

⁶⁵ W. Warning, ‘Terminological Patterns and the Book of Jonah’, *Henoch* 25 (2003), 131-147.

⁶⁶ E.R. Wendland, ‘Text Analysis and the Genre of Jonah, Parts I and II’, *JETS* 39 (1996), 191-206; 373-395 (ook beschikbaar via internet: www.etsjets.org/jets/journal/39/39-2/39-2-pp191-206_JETS.pdf en www.etsjets.org/jets/journal/39/39-3/39-3-pp373-395_JETS.pdf); ‘Recursion and Variation in the “Prophecy” of Jonah: On the Rhetorical Impact of Stylistic Technique in Hebrew Narrative Discourse, with Special Reference to Irony and Enigma’, *AUSS* 35 (1997), 67-98, 189-209; *AUSS* 36 (1998), 81-110.

⁶⁷ J.H. Kroeze, ‘Developing a Multi-Level Analysis of Jonah Using HTML’, in: J. Cook (ed.), *Bible and Computer: The Stellenbosch AIBI-6 Conference*, 2002, 653-662.

⁶⁸ Zie noot 2.

ring, rekening houdend met de wisselende situatie van die lezer. Zo stelt hij de vraag welk effect de wetenschap dat Nineve allang in puin lag had voor de lezer. Ook het verband met 2 Koningen 14 moet invloed hebben gehad op het verstaan. Hij besteedt ook aandacht aan de uitleg van het boek in de drie monotheïstische godsdiensten en verdedigt de opvatting dat joden, christenen en moslims elkaar in deze wederzijds verrijken.

Tenslotte kan in deze paragraaf nog verwezen worden naar twee recente Nederlandse publicaties. In *De Bijbel literair* geeft Jopie Siebert-Hommes een helder overzicht van de 'literaire architectuur' van het boek Jona, waarbij opvalt hoeveel chiasmatische structuren er waarneembaar zijn.⁶⁹ In 2002 promoveerde Albert Kamp bij professor Ellen van Wolde op een 'cognitief taalkundige' benadering van het boek Jona.⁷⁰ Hij biedt een precieze syntactische analyse met speciale aandacht voor de communicatieve functie in de tekst van bepaalde werkwoordsvormen. Hij laat zien hoe de lezer zijn/haar eigen beeld van de tekst vormt. Binnen het boek zijn ook verschillende werelden te onderscheiden, mede afhankelijk van het perspectief dat men kiest, bijvoorbeeld van Jona of van God. Zo gezien brengt de tekst van het boek Jona de lezer ertoe om zijn/haar visie steeds weer bij te stellen.

DE PLAATS VAN JONA BINNEN DE KLEINE PROFETEN

Er is de laatste jaren veel aandacht besteed aan de verbindende elementen tussen de twaalf Kleine Profeten. Het vermoeden bestaat dat deze boeken al in een vroeg stadium met elkaar zijn verbonden en dat dit invloed heeft gehad op de tekst van de afzonderlijke boeken. Een en ander heeft ook gevolgen voor de uitleg van de boeken. Binnen de *Amsterdamse Cahiers* is dit onderwerp al eerder aan de orde gesteld in het nummer over Hosea.⁷¹ Hier kan daarom volstaan worden met een verwijzing naar sindsdien verschenen literatuur⁷² en de toespitsing op hetgeen in dit kader over Jona wordt beweerd.

⁶⁹ J. Siebert-Hommes, 'Jona', in: J. Fokkelman, W. Weren (eds.), *De Bijbel literair: Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer 2003, 279-286.

⁷⁰ A.H. Kamp, *Innerlijke werelden. Een cognitief taalkundige benadering van het bijbelboek Jona*, Hengelo 2002; inmiddels is ook de Engelse vertaling verschenen: *Inner Worlds: A Cognitive Linguistic Approach to the Book of Jonah*, Leiden 2004.

⁷¹ K. Spronk, 'Hosea als onderdeel van de boek van de twaalf profeten', *ACEBT* 17 (1999), 23-35.

⁷² Een overzicht van het onderzoek is ook te vinden bij Willi-Plein, 'Das Zwölfprophetenbuch', 391-395. Inmiddels zijn weer enkele bundels over dit onderwerp

Het eerst in het oog springend is natuurlijk de rol die de stad Nineve speelt in Jona en in Nahum. Bernd Diebner⁷³ is van mening dat het boek Jona een bewuste – het centrale boek Micha omramende – tegenhanger is van Nahum met zijn onverbiddelijk oordeel over Nineve. Jona zou ook na de anti-Edomitische verzen van Obadja zijn geplaatst als een correctie op een al te exclusieve opvatting van het heil. Burkard Zapff⁷⁴ benadert deze kwestie op een heel andere manier. Hij ziet in het boek Micha een redactionele bewerking, verwant aan Zacharia 14, waarin de tegenstelling tussen Jona en Nahum wordt overbrugd. Beate Ego⁷⁵ kiest ervoor de boeken voorsnog te lezen in de vorm en volgorde waarin ze ons zijn overgeleverd en stelt de vraag hoe men in de oude Joodse exegese met deze kwestie is omgegaan. Ze stelt vast dat men bij de uitleg van Jona soms de eerder gemelde bekering van de Ninevieten negeert. Anderen veronderstellen dat die bekering schijnheilig was en/of dat men weer in oude zonden verviel.

Gottfried Vanoni⁷⁶ levert een interessante bijdrage aan het onderzoek met zijn poging om niet te blijven bij het veronderstellen van een verband tussen teksten maar om dat te baseren op harde feiten. Als proef op de som vergelijkt hij Jona met 1 Koningen 17, 1 Koningen 19 en Maleachi 3:22-24. Dat levert handige synopsen op, maar blijkens de door hem genoemde opmerkingen bij een bespreking van zijn voorstel nog niet de gewenste zekerheid. In een andere bijdrage bespreekt hij op een vergelijkbare manier de al door vele anderen genoemde overeenkomsten en verschillen in de opschriften van

---

verschenen: J.D. Nogalski, M.A. Sweeney (eds.), *Reading and Hearing the Book of the Twelve* (SBL. SymS, 15), Atlanta 2000; E. Zenger e.a. (eds.), *Wort JHWHs, das geschah ...* (*Hos 1,1*): *Studien zum Zwölfprophetenbuch* (Herders Biblische Studien, 35), Freiburg im Breisgau 2002; P.L. Redditt, A. Scharf (eds.), *Thematic Threads in the Book of the Twelve* (BZAW, 325), Berlin 2003 (met een overzicht van het onderzoek door Redditt op pp. 1-26). In Fokkelman, *De Bijbel literair*, pp. 295-309, heeft de schrijver dezes een poging gedaan de twaalf profeten in hun onderlinge samenhang te beschrijven.

⁷³ B.D. Diebner, ‘“Beim Aufgang der Morgenröte”: Jona Purpurgewürmstichig’, *DBAT* 29 (1998), 157-167.

⁷⁴ B.M. Zapff, ‘Die Völkerperspektive des Michabuches als “Systematisierung” der divergierenden Sicht der Völker in den Büchern Joel, Jona und Nahum? – Überlegungen zu einer buchübergreifenden Exegese im Dodekapropheten’, *BN* 98 (1999), 86-99; Engelse vertaling: ‘The Perspective on the Nations’, in: Redditt, *Thematic Threads*, 292-312.

⁷⁵ Ego, ‘The Repentance of Nineveh’ (zie noot 13).

⁷⁶ G. Vanoni, ‘Elija, Jona und das Dodekapropheten’, in: Zenger, *Wort JHWHs*, 113-121.

de profetenboeken en de parallellen met Exodus 34:6-7; Joël 2:13-14; Nahum 1:3; Obadja 11, 13; Micha 1:2-7 en 7:18-20.⁷⁷

GENRE EN BOODSCHAP VAN HET BOEK

Het nadeel van de systematische opzet van dit overzicht van het onderzoek is dat de genoemde publicaties zich over het algemeen niet houden aan de hier gebruikte indeling. In veel van de eerder in een ander kader vermelde studies komen ook de vraag naar het genre en de boodschap van het boek Jona aan de orde. In deze paragraaf gaat het in de eerste plaats om de publicaties uit de laatste jaren die hier specifiek op ingaan. Het is ondoenlijk – het zou in ieder geval veel meer ruimte vragen dan in deze bijdrage mogelijk is – om inhoudelijk een helder overzicht te geven van alle discussies die momenteel spelen. Als er al een tendens aanwijsbaar is, dan is dat vrijwel alles steeds weer ter discussie wordt gesteld. Jona laat zich niet vangen.

Wat betreft het genre⁷⁸ verdedigt David Marcus met verve de door velen gedeelde opvatting dat het boek Jona als een satire moet worden opgevat.⁷⁹ Anderen zijn daar veel minder zeker van of kiezen voor een heel andere benadering, zoals Ben Zvi die denkt aan een vorm van zelfkritiek door schrijvers in Jeruzalem die met dit verhaal willen aangeven dat het nog niet zo eenvoudig is om de wil van God goed te verstaan.⁸⁰ Ook de traditionele uitleg als allegorie vindt nog aanhangers, zoals Abraham Ephros.⁸¹ Alastair Hunter⁸² denkt in dezelfde richting bij zijn uitleg van het boek als een manier om het verhaal van de uittocht in verband te brengen met de opdracht aan

⁷⁷ G. Vanoni, 'Spuren übergreifender Redaktionsarbeit im Jonabuch?', in: Zenger, *Wort JHWHs*, 123-137. Zie ook zijn in noot 45 genoemde monografie uit 1978.

⁷⁸ Zie het overzicht van de discussie bij Salters, *Jonah*, 41-50; Wendland, 'Text Analysis' (Part 1); Bolin, *Freedom*, 46-53.

⁷⁹ D. Marcus, *From Balaam to Jonah: Anti-Prophetic Satire in the Hebrew Bible* (Brown Judaic Studies, 301), Atlanta 1995, 93-159. Zie ook I.J.J. Spangenberg, 'Jonah and Qohelet: Satire Versus Irony', *OTE* 9 (1996), 495-511.

⁸⁰ Ben Zvi, *The Signs of Jonah*, 99-115.

⁸¹ A.Z. Ephros, 'The Book of Jonah as Allegory', *JBQ* 27 (1999), 141-151.

⁸² A.G. Hunter, 'Jonah from the Whale: Exodus Motifs in Jonah 2', in: J.C. de Moor (ed.), *The Elusive Prophet: The Prophet as a Historical Person, Literary Character & Anonymous Artist* (OTS, 45), Leiden 2001, 142-158; zie ook zijn 'Creating Waves: Why the Fictionality of Jonah Matters', in: A.G. Hunter, P.R. Davies (eds.), *Sense and Sensitivity* (JSOT.S, 348), London 2002, 101-116. Zie in dit kader ook E. von Nordheim, 'Das Buch Jona und die Anfänge der hellenistisch-jüdischen Mission', in: C. Mayer e.a. (eds.), *Nach den Anfängen Fragen* (Fs G. Dautzenberg), Giessen 1994, 441-460.

Israël om tot een licht der volken te zijn. In haar dissertatie uit 1962 vatte Tribble net als sommige anderen in die tijd⁸³ het boek op als een midrasj over de bekende geloofsbelijdenis zoals onder andere vermeld in Exodus 34:7. Inmiddels is zij daar echter weer enigszins op terug gekomen.⁸⁴ Veel uitleggers kiezen er tegenwoordig voor om de vraag naar het genre open te laten.⁸⁵

Als het gaat om de hoofdlijnen van de boodschap en de eventuele vraag in hoeverre deze doorwerkt in het leven van de huidige lezer, blijkt er een breed scala van mogelijkheden te zijn. Het hangt er ook maar net vanaf waar men inzet. Sommigen leggen de nadruk op de rol van God die van heel verschillende kanten beschreven kan worden. John Willis⁸⁶ bestudeerde het bekende, theologisch boeiende onderwerp van Gods ommekeer. Met Jože Krašovec⁸⁷ en Janet Gaines⁸⁸ kan men de nadruk leggen op de niet altijd makkelijk te accepteren overmacht van Gods genade. Het gaat daarbij in de eerste plaats, volgens Alan Cooper⁸⁹ en Thomas Bolin,⁹⁰ om Gods door geen menselijke theologie in te perken vrijheid. Dit wordt geïnterpreteerd door Serge Frolov.⁹¹ Zijns inziens vraagt het boek om sympathie met Jona die moeite heeft met het feit dat God een profeet opoffert om boosdoeners te redden. Jo Ann Davidson⁹² daarentegen ziet helemaal geen probleem. Volgens haar bewijst God zich als de ware god door zijn grenzenloze liefde.

⁸³ Zie o.a. O. Loretz, 'Herkunft und Sinn der Jona-Erzählung', *BZ* 5 (1961), 18-29; i.h.b. 27-28. Men vindt de opvatting later ook nog bij E. Nielsen, 'Le message primitif du livre de Jonas', *RHPR* 59 (1979), 499-507; i.h.b. 502.

⁸⁴ Tribble, 'The Book of Jonah', 472-474.

⁸⁵ Zie o.a. Bolin, *Freedom*, 66: 'The book of Jonah is not history; nor, it appears, is it satire, tragedy or any other known genre'. Zie ook R. Syrén, 'The Book of Jonah: A Reversed Diaspora-novella?', *SEÅ* 58 (1993), 7-14.

⁸⁶ J.T. Willis, 'The Repentance of God in the Books of Samuel, Jeremiah, and Jonah', *Horizons in Biblical Theology* 16 (1994), 156-175.

⁸⁷ J. Krašovec, 'Salvation of the Rebellious Prophet Jonah and of the Penitent Heathen Sinners', *SEÅ* 61 (1996), 53-75.

⁸⁸ J.H. Gaines, *Forgiveness in a Wounded World: Jonah's Dilemma* (SBL Studies in Biblical Literature, 5), Atlanta 2003.

⁸⁹ A. Cooper, 'In Praise of Divine Caprice: The Significance of the Book of Jonah', in: *Among the Prophets: Imagery, Language and Structure in the Prophetic Writings* (JSOT.S, 144), Sheffield 1993, 144-163.

⁹⁰ Bolin, *Freedom*; zie ook zijn ' "Should I Not Also Pity Nineveh?" Divine Freedom in the Book of Jonah', *JSOT* 67 (1995), 109-120.

⁹¹ S. Frolov, 'Returning the Ticket: God and His Prophet in the Book of Jonah', *JSOT* 86 (1999), 85-105.

⁹² J.A. Davidson, 'Lessons for the Last Day: The Prophet Jonah', in: R. du Preez, J. Moskala (eds.), *The Cosmic Battle for Planet Earth*, Berrien Springs 2003, 275-292.

Thomas Dozeman⁹³ en Robert Chisholm⁹⁴ hadden dit onderwerp eerder al uitgewerkt in breder bijbels verband, zoals dat ook bij andere thema's in het boek Jona gebeurt.⁹⁵ Daarbij worden de lijnen ook doorgetrokken naar het Nieuwe Testament, zoals door Jean-Pierre Manigne.⁹⁶ De studies van Simon Chow,⁹⁷ Konrad Huber⁹⁸ en John Waters⁹⁹ zetten in bij manier waarop in het Nieuwe Testament terug gegrepen wordt op het boek Jona.

Men kan ook inzetten, zoals David Gunn / Danna Nolan Fewell,¹⁰⁰ en Baruch Levine,¹⁰¹ bij de profeet, bij de ommekeer die hij meemaakt en waarvoor hij ook zelf moet kiezen. Dat laat zich ook eenvoudig toepassen op de situatie van de huidige lezer, zoals Cobi van Breukelen laat zien vanuit haar ervaring als justitiepastor in haar bijdrage aan *De Bijbel spiritueel*.¹⁰² Dat het modieuze zoeken naar spiritualiteit ook zijn weerslag heeft op de uitleg van het boek Jona blijkt ook uit het boekje van Paul Murray,¹⁰³ waarin hij stelt dat het boek ons vooral wil behoeden voor kleinzielige vroomheid: God lacht er liefdevol om. Ook Willie van Heerden¹⁰⁴ ziet vooral ook de humor in

⁹³ T.B. Dozeman, 'Inner-Biblical Interpretation of Yahweh's Gracious and Compassionate Character', *JBL* 108 (1989), 207-223.

⁹⁴ R.B. Chisholm, 'Does God Change His Mind?', *Bibliotheca Sacra* 152 (1995), 387-399.

⁹⁵ Zie o.a. de in noot 86 genoemde studie van Willis over Gods berouw en verder o.a. ook W.G. Strickland, 'Isaiah, Jonah, and Religious Pluralism', *Bibliotheca Sacra* 153 (1996), 24-33; A.L. Grant-Henderson, *Inclusive Voices in post-exilic Judah*, Collegeville 2002, over de relatie tussen Jona, Jesaja 40vv en Ruth.

⁹⁶ J.-P. Manigne, *Génération Jonas: un prophète pour notre temps*, Paris 2004.

⁹⁷ S. Chow, *The Sign of Jonah Reconsidered: A Study of Its Meaning in the Gospel Traditions* (Coniectanea Biblica New Testament Series, 27), Stockholm 1995.

⁹⁸ K. Huber, '“Zeichen des Jona” und “Mehr als Jona”', *Protokolle zur Bibel* 7 (1998), 77-94.

⁹⁹ C.J. Waters, 'Jonah and the Elder Son', *ET* 112 (2000), 92-93.

¹⁰⁰ D.M. Gunn, D.N. Fewell, 'Jonah and God: The Book of Jonah', in: *Narrative in the Hebrew Bible*, Oxford 1993, 129-146.

¹⁰¹ B.A. Levine, 'The Place of Jonah in the History of Biblical Ideas', in: Cook, *On the Way to Nineveh*, 201-217.

¹⁰² C. van Breukelen, 'Jona – omkeer', in: F. Maas e.a. (eds.), *De Bijbel spiritueel: Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften*, Zoetermeer 2004, 465-472.

¹⁰³ P. Murray, *Journey with Jonah: The Spirituality of Bewilderment*, Colomba 2002. Zie in dezelfde geest ook J. Mulrooney, 'The Spiritual Pilgrimage of Jonah: God Does Not Give Up On Us', *BToday* 29 (1991), 163-168.

¹⁰⁴ W. van Heerden, 'Humour and the Interpretation of the Book of Jonah', *OTE* 5 (1992), 389-401. Zie ook zijn 'Why the Humour in the Bible Plays Hide and Seek with Us', *Social Identities* 7/1 (2001), 75-96. Zie in dit kader ook M. Howell, 'A Prophet Who Pouts', *BToday* 33 (1995), 75-78; J.W. Whedbee, *The Bible and the Comic Vision*, Cambridge 1998, 191-220.

het boek. Hoogleraar spirituele theologie Eugene Peterson spitst de spirituele uitleg toe op de situatie van pastores. Hij leest het boek Jona als een midrasj over predikant of priester zijn.¹⁰⁵ Walter Crouch¹⁰⁶ vindt in Jona iets terug van het moderne zoeken naar zin en autonomie. Zo wordt het een hulp in de strijd om het levensdoel te bereiken temidden van alle frustrerende lotgevallen. Iets minder heftig formuleert Paul Deselaers¹⁰⁷ het: het bijbelverhaal moet gezien worden als een dialoog over de werkelijkheid van God binnen de geloofsgemeenschap met als doel de verdieping en aanpassing van het persoonlijke leven. Bij lezing van het boek Jona vallen daarbij juist Gods vragen gericht aan alle mensen op.¹⁰⁸

Volgens Phyllis Tribble¹⁰⁹ zet het samengaan van theologische en ecologische vragen de zaak hier op scherp. Johanna van Wijk-Bos¹¹⁰ pleit er in haar beschouwing over de bekering van Nineve voor om de boodschap van het boek niet al te zeer in te perken, maar om ruimte te laten voor verschillende visies naast elkaar. Zie voor een feministische benadering de studies van Marsha White¹¹¹ en Maria Kassel.¹¹²

In een themanummer over Jona van het via internet¹¹³ te raadplegen tijdschrift *The Journal of Scriptural Reasoning* legt Walter Moberly¹¹⁴ het boek

¹⁰⁵ E.H. Peterson, *Under the Unpredictable Plant: An Exploration in Vocational Holiness*, Grand Rapids 1992; Nederlandse vertaling: *Onder de wonderboom: Het boek Jona als een midrasj over pastoraal werk*, Gorinchem 1997.

¹⁰⁶ W.B. Crouch, *Death and Closure in Biblical Narrative* (Studies in Biblical Literature, 7), New York 2000.

¹⁰⁷ P. Deselaers, ‘“Gott ... fragte ihn hinüber, hinein in das Seine” (F. Stier): Von der Bedeutung der Exegese für die Praxis’, in: K. Kiesow, T. Meurer (eds.), *Textarbeit. Studien zu Texten und ihrer Rezeption aus dem Alten Testament und der Umwelt Israels* (Fs P. Weimar; AOAT, 294), Münster 2003, 117-126.

¹⁰⁸ Zie voor de praktisch-theologische uitleg ook nog C. Vos, ‘Jona: Een literair-homiletische lezing’, *Collationes* 23 (1993), 341-357; J.-L. Blanpain, ‘Prier en ville: La surprise de Jonas’, *Lumen Vitae* 56 (2001), 305-310.

¹⁰⁹ P. Tribble, ‘A Tempest in a Text: Ecological Soundings in the Book of Jonah’, in: Cook, *On the Way to Nineveh*, 187-200.

¹¹⁰ J.W.H. van Wijk-Bos, ‘No Small Thing: The “Overturning” of Nineveh in the Third Chapter of Jonah’, in: Cook, *On the Way to Nineveh*, 218-237.

¹¹¹ M.C. White, ‘Jonah’, in: C.A. Newsom, S.H. Ringe (eds.), *The Women’s Bible Commentary*, London 1992, 121-214; Ned. vert.: *Met eigen ogen: Commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen*, Zoetermeer 1995, 275-277.

¹¹² M. Kassel, ‘Das Buch Jona. Die Jonaerfahrung – auch für Frauen?’, in: L. Schottroff, M.-T. Wacker (eds.), *Feministische Bibelauslegung*, 2, Gütersloh² 1999, 330-337.

¹¹³ <http://etext.lib.virginia.edu/journals/ssr/issues/volume3/number1/>

¹¹⁴ R.W.L. Moberly, ‘Jonah, God’s Objectionable Mercy and the Way Of Wisdom’, *The Journal of Scriptural Reasoning* 3/1 (June 2003).

uit als een poging om de lezer uit te dagen oude opvattingen los te laten en zich opnieuw en geëngageerd in te laten met de gegeven boodschap. Het nummer bevat ook bijdragen over de manier waarop in de huidige moslim- en joodse gemeenschap het boek gelezen zou kunnen worden. Wil men liever degelijke beschouwingen uit orthodox protestantse hoek, dan kan men op het internet ook terecht bij het tijdschrift *Kerux* met artikelen van James Dennison en David Lillegard.¹¹⁵

Tenslotte kan in deze paragraaf opgemerkt worden dat Jona voer is voor psychologen, getuige de veelheid aan publicaties op dit terrein, van de Lacocques,¹¹⁶ Stroeken,¹¹⁷ Lorey,¹¹⁸ Yvette Nahmia,¹¹⁹ Park¹²⁰ en – zoals verwacht mocht worden – Eugen Drewermann.¹²¹

EXEGESE – VERS VOOR VERS

Een aantal studies nemen als uitgangspunt één of enkele verzen van het boek. Die zullen nu kort, in de volgorde van de besproken verzen worden gepresenteerd.

Jona 1:5 – Martin Mulzer¹²² doet een hernieuwde poging om het alleen hier voorkomende Hebreeuwse woord, dat meestal met ‘schip’ vertaald wordt, te verklaren. Volgens hem gaat hem om een bepaalde plek in het ruim van het schip.

¹¹⁵ J.T. Dennison, ‘The Sign of Jonah’, *Kerux* 8 (dec 1993), 31-35; D. Lillegard, ‘Narrative and Paradox in Jonah’, pp. 19-30; ook in te zien via www.kerux.com.

¹¹⁶ A. Lacocque, P.-E. Lacocque, *Jonah: A Psycho-Religious Approach to the Prophet*, Columbia 1990.

¹¹⁷ H. Stroeken, *Lotgevallen: De Bijbel in psychoanalytisch perspectief*, Amsterdam 1993, 95-106.

¹¹⁸ M.A. Lorey, *Job, Jonah, and the Unconscious: A Psychological Interpretation of Evil and Spiritual Growth in the Old Testament*, Lanham 1995.

¹¹⁹ Y. Nahmia, ‘Jona gelezen door Freud en Fromm’, *Bulletin of Biblical Studies* 16 (1997), 83-94 (Grieks; samenvatting in *OTA* 26 [2003], 512).

¹²⁰ J. Park, ‘The Spiritual Journey of Jonah: From the Perspective of C.G. Jung’s Analytical Psychology’, in: J. Kaltner, L. Stulman (eds.), *Inspired Speech: Prophecy in the Ancient Near East* (Fs H.B. Huffmon; JSOT.S, 378), London 2004, 276-285.

¹²¹ E. Drewermann, *Und der Fisch spie Jona an Land: Das Buch Jona tiefenpsychologisch gedeutet*, Düsseldorf 2001.

¹²² M. Mulzer, ‘ἡνψπσ (Jona 1,5) “(gedeckter) Laderaum” ’, *BN* 104 (2000), 83-94. Zie ook H.-G. Mutius, ‘Eine nicht-masoretische Lesung in Jona 1,5 bei Abraham Bar Chijja von Barcelona’, *BN* 105 (2000), 12-15.

Jona 1:6 – Als het er op aan komt nemen de scheepslieden gezamenlijk hun beslissing. Het is volgens Rüdiger Haude¹²³ veelzeggend dat de schipper buiten 1:6 geen rol speelt.

Jona 1:8; 2:3, 6, 7, 10; 3:9 – Martin Mulzer¹²⁴ bespreekt de verschillen in indeling van de genoemde verzen in MT en LXX.

Jona 1:9 – ‘Een Hebreëer ben ik’, zo wordt hier doorgaans vertaald. Volgens Gordon Christo¹²⁵ wil Jona hier in de eerste plaats zeggen dat hij een vluchteling is. Simone Paganini¹²⁶ verklaart de weergave in de LXX met ‘knecht van de Heer’ als een uitleggende vertaling waarin vanaf het begin duidelijkheid gegeven wil worden over de positie van Jona.

Jona 2 – Over de psalm van Jona is heel veel geschreven in verband met de vraag naar de eenheid van het boek. Naast wat hierover al eerder is gemeld in het overzicht van de literaire analyse kan hier nog verwezen worden naar de diepgravende studie van Hermann Opgen-Rhein,¹²⁷ die hoofdstuk 2 beschouwt als het centrum van het boek. Klaas Smelik¹²⁸ ziet als functie van de psalm dat hij mogelijke misverstanden van de lezer betreffende Jona corrigeert. Ook Peter Lockwood¹²⁹ is van mening dat de psalm niet los van de rest van het boek gezien kan worden. Volgens hem is de toon tamelijk cynisch en in zoverre passend bij de gemoedstoestand van de profeet in die situatie. Atalja Brenner¹³⁰ wil de psalm eveneens vanuit de verworteling in zijn context lezen. Pierre Auffret¹³¹ levert, zoals men dat van hem gewend is in zijn wereldreis langs alle mogelijke tijdschriften, ook een structuuranalyse

¹²³ R. Haude, ‘Jona – von der Überflüssigkeit des Steuermanns’, *T&K* 26 (2003), 44-47.

¹²⁴ M. Mulzer, ‘Satzgrenzen im Jonabuch im Vergleich von hebräischer und griechischer Texttradition’, *BN* 113 (2002), 61-68.

¹²⁵ G.E. Christo, ‘Jonah’s Confession: The Meaning and Significance of ψκν) ψρβ(’, in: J. Moskala (ed.), *Creation, Life and Hope* (Fs J.B. Doukhan), Berrien Springs 2000, 73-82.

¹²⁶ S. Paganini, ‘“Ich bin ein Knecht des Herrn.” Bemerkungen zur LXX-Übersetzung des Wortes ψρβ(in Jon 1,9’, *Bib* 85 (2004), 109-114.

¹²⁷ H.J. Opgen-Rhein, *Jonapsalm und Jonabuch: Sprachgestalt, Entstehungsgeschichte und Kontextbedeutung von Jona 2* (SBB, 38), Stuttgart 1997.

¹²⁸ K.A.D. Smelik, ‘Das Unterscheidungsmerkmal: Zur Funktion des Psalms im Buche Jona’, *DBAT* 29 (1998), 168-178.

¹²⁹ P.F. Lockwood, ‘Jonah’s Psalm: Fathoming its Depths’, *Lutheran Theological Journal* 34 (2000), 104-115.

¹³⁰ A. Brenner, ‘Jonah’s Poem out of and within its Context’, in: P.R. Davies, D.J.A. Clines (eds.), *Among the Prophets: Language, Image and Structure in the Prophetic Writings* (JSOT.S, 144), Sheffield 1993, 183-192.

¹³¹ P. Auffret, ‘Et tu m’as fait remonter de la fosse: Étude structurelle de Jon 2,3-10’, *Folia Orientalia* 38 (2002), 5-18.

van deze psalm. Eerder gebeurde dat ook door Robert Couffignal.¹³² Ernst Wendland¹³³ komt weer met een andere beschouwing op vorm en stijl van de psalm en past deze toe op een eigentijdse vertaling, gericht op Afrikaanse jongeren. Tenslotte kunnen hier nog de artikelen van Conrad,¹³⁴ Wénin,¹³⁵ Sauter,¹³⁶ Steenkamp/Prinsloo¹³⁷ en Human¹³⁸ worden genoemd.

Jona 2:5 – Cécile Dogniez¹³⁹ gaat in op het ook al bij 1:5 genoemde gegeven van de door interpretatie beïnvloede vertaling in de LXX.

Jona 2:9 – Michael Barré¹⁴⁰ gaat minutieus nader in op het onderzoek naar de structuur van de psalm.

Jona 3:1-10 – Steven Lawson¹⁴¹ stelt Jona ten voorbeeld aan huidige voorgangers: ze moeten met evenveel passie preken, om soortgelijke resultaten te behalen.

Jona 3:3 – David Marcus¹⁴² suggereert dat de omstrede aanduiding van drie dagreizen niet bedoeld als aanduiding van de grootte van Nineve, maar

---

¹³² R. Couffignal, 'Le Psaume de Jonas (Jonas 2,2-10): Une Catabase Biblique', *Bib.* 71 (1990), 542-552.

¹³³ E. Wendland, 'Song from the Seabed – How Sweet Does It Sound? Aspects of the Style, Structure, and Transmission of Jonah's "Psalm"', *JSem* 11 (2002), 211-244.

¹³⁴ R. Conrad, 'Prière en situation de détresse (Jon 2,1-11)', *Scriptura* 15 (1993), 67-86.

¹³⁵ A. Wénin, 'Le "psaume" du livre de Jonas', *CESPR* 14 (1993), 153-170. Zie hierover Lichtert, 'À propos de Jonas', 338, en de studie van Lichtert, 'La prière de Jonas (Jon 2)', *Studia Rhetorica*, 10.3.2003 (www.unigre.it/rhetorica%20biblica/).

¹³⁶ G. Sauter, 'Jonah 2: A Prayer Out of the Deep', in: N.R. Bowen, B.A. Strawn (eds.), *A God So Near: Essays on Old Testament Theology* (Fs P.D. Miller), Winona Lake 2003, 145-152.

¹³⁷ Y. Steenkamp, G.T.M. Prinsloo, 'Another Look at Jonah 2', *OTE* 16 (2003), 435-452.

¹³⁸ D.J. Human, 'Jona se "opstanding uit die dood": Perspektiewe op die "opstandingsgeloof" vanuit de Ou Testament', *HTS* 60 (2004), 221-238.

¹³⁹ C. Dogniez, 'Les dires de Jonas au bord de l'abîme: Jonas 2,5 selon les Septante: Le doute ou la foi?', in: G. Dorival, D. Pralon (eds.), *Nier les dieux, nier Dieu*, Aix-en-Provence 2002, 185-197.

¹⁴⁰ M.L. Barré, 'Jonah 2,9 and the Structure of Jonah's Prayer', *Bib.* 72 (1991), 237-248.

¹⁴¹ S.J. Lawson, 'The Power of Biblical Preaching: An Expository Study of Jonah 3:1-10', *Bibliotheca Sacra* 158 (2001), 331-346; ook opgenomen in zijn *Famine in the Land: A Passionate Call for Expository Preaching*, Chicago 2003 (hoofdstuk 2).

¹⁴² D. Marcus, ' "Nineveh's Three Days Walk" (Jonah 3:3): Another Interpretation', in: Cook, *On the Way to Nineveh*, 42-48.

veeleer de afstand aangeeft die Jona af moest leggen op weg naar de stad. Ook Martin Mulzer¹⁴³ heeft zich opnieuw over deze zaak gebogen.

Jona 3:4 – Volgens Yitzhak Peleg¹⁴⁴ zijn de enige profetische woorden die Jona spreekt bewust dubbelzinnig in het Hebreeuws. Ze laten de mogelijkheid van een verwoesting en van een bekering open. Walter Moberly¹⁴⁵ wijst op het verschil tussen MT ('veertig dagen') en de LXX ('drie dagen'). De laatste termijn ligt meer voor de hand, de 'veertig dagen' van de MT suggereren dat Jona niet wil dat de mensen van Nineve reageren.

Jona 3:6 – Paul Ferguson¹⁴⁶ probeert een plausibele verklaring te geven voor de door veel uitleggers als anachronistisch opgevatte uitdrukking 'koning van Nineve'. In die tijd zou men veeleer van 'koning van Assyrië' hebben moeten spreken. Filologisch is het volgens hem ook mogelijk om het Hebreeuwse woord hier op te vatten als gouverneur. Het zou dan gaan om de gouverneur van de provincie, hetgeen dan ook de bovengenoemde in Jona 3:3 gesuggereerde grootte zou verklaren.

Jona 3:7-8 – De in dit overzicht al vele malen genoemde Martin Mulzer vergelijkt de vermelding van de boetedoening der dieren van Nineve met een soortgelijke actie in Jeruzalem volgens Judit 4:10.¹⁴⁷

Jona 4:2-3 – James Loader¹⁴⁸ ziet iets ironisch en absurds in de belijdenis van Jona, met alle theologische consequenties van dien. Ook Mary Hom¹⁴⁹ wijst op de ironie die volgens haar blijkt uit het feit dat Jona's oneerbiedige uitbarsting is ingekleed als een vrome bede om hulp, zoals in Jona 1:14.

Jona 4:11 – Het is opvallend dat het boek eindigt met een vraag. Volgens Walter Crouch¹⁵⁰ is dat niet zonder betekenis. Het is als een vraag van God aan de lezer.

¹⁴³ M. Mulzer, 'Die Länge der Stadtmauern und die Fläche des antiken Ninive: Eine Präzisierung', *BN* 118 (2003), 124-134.

¹⁴⁴ Y. Peleg, '“Yet Forty Days and Nineveh Shall Be Overthrown” (Jonah 3:4): Two Readings of the Book of Jonah', *Beit Mikra* 158 (1999), 226-242 (Hebr.; samenvatting in *OTA* 23 [2000], 120).

¹⁴⁵ R.W.L. Moberly, 'Preaching for a Response? Jonah's Message to the Ninevites Reconsidered', *VT* 53 (2003), 156-168.

¹⁴⁶ P. Ferguson, 'Who Was the “King of Nineveh” in Jonah 3:6?', *TB* 47 (1995), 301-314.

¹⁴⁷ M. Mulzer, 'Die Buße der Tiere in Jona 3,7f. und Jdt 4,10', *BN* 111 (2002), 76-89.

¹⁴⁸ L.A. Loader, 'Gottes Umkehr und prophetische Absurdität: Zum umgekehrten Bekenntnis in Jona 4:2-3', *OTE* 12 (1999), 326-338.

¹⁴⁹ M.K. Hom, 'The Use of ηφNφ in Jona 4:2', *BN* 121 (2004), 103.

¹⁵⁰ W.B. Crouch, 'To Question an End, to End a Question: Opening the Closure of the Book of Jonah', *JSOT* 62 (1994), 101-112.

EXEGESE – DE BELANGRIJKSTE COMMENTAREN VANAF 1990

Jack M. Sasson, *Jonah* (Anchor Bible), New York 1990. Dit hier als eerst genoemde, zeer uitgebreide (meer dan 350 bladzijden) is volgens velen het beste.

Friedemann W. Golka, *Jona* (Calwer Biblekommentare), Stuttgart 1993; geschreven met het oog op de prediking. ‘Er mag gelachen worden’, zo vat de hoogleraar te Oldenburg het samen bij de aankondiging van zijn colleges over Jona.

James Limburg, *Jonah: A Commentary* (OTL), London 1993; terughoudend in de uitleg en weldoordacht van opzet: vanuit de pericoop naar het boek als geheel, naar Jona, het boek van de twaalf profeten, Oude en Nieuwe Testament en de geschiedenis van de uitleg (met een appendix van teksten).¹⁵¹

Karel A. Deurloo, *Jona* (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel), Baarn 1995; met een scherp oog voor het boek als literair kunststuk en theologisch uitdagend geschrift.¹⁵² Een smakelijke vrucht van zijn onderzoek is de opera ‘Jona, de neezegger’ (2003), waarvoor hij het libretto schreef en Willem Breuker de muziek.¹⁵³

Ursula Struppe, *Die Bücher Obadja, Jona* (Neuer Stuttgarter Kommentar. Altes Testament, 24/1), Stuttgart 1996; met veel aandacht voor de literaire aspecten en voor de geschiedenis van de uitleg.

Thomas M. Bolin, *Freedom Beyond Forgiveness: The Book of Jonah Re-examined* (JSOT.S, 236), Sheffield 1997; houdt het midden tussen een monografie en een commentaar, maar kan zeer goed dienst doen als naslagwerk.

Simon Uriel, *Jonah* (The JPS Commentary), Philadelphia 1999. Dit is grotendeels een vertaling van zijn *Jona. Ein jüdischer Kommentar* (SBS,

¹⁵¹ Zie ook J. Limburg, ‘Jonah and the Whale Through the Eyes of Artists’, *BRev* 6/4 (1990), 18-23.

¹⁵² In het Nederlands zijn sindsdien naast de besproken literatuurwetenschappelijke studies van Wierenga (1999) en Kamp (2002) geen belangrijke exegetische studies over Jona verschenen. Wel verschenen er enkele korte besprekingen: F. Maeijer, *Klein en fijn: Twaalf kleine profeten*, Baarn 1996, 79-84; K. Maenhaut, in: E. Eynikel, A. van Wieringen (eds.), *Toen zond de Heer een profeet naar Israël*, deel 2: *Het na-exilisch profetisme van het Oude Testament*, Averbode 1996, 63-80; en Erik Eynikel, in: E. Eynikel e.a. (eds.), *Internationaal Commentaar op de Bijbel*, Band 2, Kampen 2001, 1323-1329.

¹⁵³ Zie hierover <http://www.voneinzig.nl/JONA>, met o.a. de volledige tekst van het libretto. Zie van Deurloo ook: ‘YHWH in den Büchern Ruth und Jona’, in: K.A. Deurloo, B. Diebner (eds.), *YHWH – Kyrios – Antitheism or The Power of the Lord* (Fs R. Zuurmond), Amsterdam 1996, 105-116.

157), Stuttgart 1994, en een boeiende en zeer informatieve combinatie van moderne, literaire en traditionele rabbijnse exegese, met een inleiding die bijna net zo uitgebreid is als het commentaar (43 en 52 blz.).

Eugene F. Roop, *Ruth, Jonah, Esther* (Believers Church Bible Commentary), Scottdale 2002, 93-158; met veel aandacht voor sleutelwoorden en voor de relatie met andere teksten in de Bijbel.

Rosemary Nixon, *The Message of Jonah: Presence in the Storm* (The Bible Speaks Today), Downers Grove 2003; met veel aandacht voor de literaire, maar vooral ook de praktisch-theologische aspecten.

James Bruckner, *Jonah, Nahum, Habakkuk, Zephaniah* (NIV Application Commentary), Grand Rapids 2004, 17-132; met als doelstelling de brug te slaan naar de eenentwintigste eeuw. Dat is deze Assistent Professor van North Park Theological Seminary in Chicago, die elk voorjaar de cursus 'Wilderness and Faith' op locatie in de wateren van Lake Superior geeft, wel toevertrouwd.